

Balogh Judit

A POZSONYI VÉSZTÖRVÉNYSZÉK HATÁSA ERDÉLYBEN *HÍREK ÉS MENEKÜLTEK*

Az úgynevezett gyászévtized, amely egy intenzív protestánsüldözés időszaka volt a Magyar Királyságban, 1671-ben vette kezdetét, a Wesselényi-felkelés leverését követően.¹ Noha az összeesküvés legfőbb szervezői valójában katolikus főnemesek voltak (Wesselényi István nádor, Zrínyi Péter horvát bán, Frangepán Ferenc horvát főnemes, I. Rákóczi Ferenc választott erdélyi fejedelem), ez az esemény és a második vonalban megjelent nagy számú protestáns, jobbára Thököly István körül tömörülő középnemes alkalmat adott a katolikus Habsburg uralkodó számára az addig is jelen lévő, de kétségtelenül finomabb eszközökkel zajló rekatolizációs folyamat felgyorsítására. A 17. század második felében egyre tudatosabb abszolút kormányzás stabilitását egy monolit felekezeti összetétel tovább erősíthette volna, ezért most szervezett támadás indult a protestáns felekezetek ellen. Az üldöztetések megkezdése előtt, 1671 elején jelent meg a váradi püspök protestánsellenes programadó írása. Bársony György váradi püspök „Veritas toti mundo declarata” című, Kassán megjelent művében arról írt, hogy az uralkodó az érvényben lévő törvények ellenére sem kell, hogy megtűrje a protestánsokat, hiszen a Wesselényi-felkelés miatt ez a kötelezettsége érvényét veszítette, amikor a protestánsok fellázadtak az uralkodó ellen.² Eszerint tehát a protestáns rendek és a király szövetségét az előbbieket rúgták fel, így az emiatti üldözésük nemcsak jo-

¹ A tanulmányhoz szükséges kutatóutak a Sárospataki Református Hittudományi Egyetem Újszászy Kálmán Református Örökség Kutatóintézete támogatásával valósultak meg.

² PAYR Sándor: *A magyar protestáns gályarabok*, Budapest, Luther-Társaság, 1927, 9.

gos, de egyenesen körelessége az apostoli uralkodónak. Ez az ideológiai előkészítés fontos volt, hiszen a században Erdély fejedelmei és a magyar uralkodók által kötött békék visszatérő pontja volt a protestáns vallásszabadság biztosítása, amit nyomós okkal lehetett felrúgni.³ A század folyamán Pázmány Péter és a jezsuita rend komoly erőfeszítéseket tett a nemesi elit visszatérítésére a katolikus egyházba, és ez, főleg a nyugati országrészben, nagyon sikeres volt.⁴ Az ország északi és keleti területein azonban továbbra is nagy számban éltek protestánsok, ahogyan a végvári katonaság⁵ is nagyrészt protestáns volt. A Wesselényi-összeesküvést követő megtorlás azonban jó lehetőségnek tűnt a helyzet erőszakos megváltoztatására. Az első törvényszék Pozsonyban már 1671. január 3-án összeült, az elnöke pedig Johann von Rottal volt.⁶ Ez még elsősorban nem a lelkészekkel, hanem a Wesselényi-összeesküvésben részt vett protestáns nemesek ügyeivel foglalkozott. Ez a bíróság mondta ki a halálos ítéletet Bónis Ferencre, a Wesselényi-párti köznemesre,⁷ valamint ítélte a halála után vagyonelkobzásra Vitnyédy Istvánt, a soproni ügyvédet, jegyzőt és országgyűlési követet.⁸ Ekkor végezték ki Pozsonyban Mikulás Drabik cseh-morva lelkészt is, aki Jan Amos Comenius cseh pedagógus prófétai jóslatairól elhíresült lelkész barátja volt.⁹ A kivégzés előtt brutálisan megkínzott Drabik 82 éves volt ekkor.¹⁰

A véstörvényszék és a protestánsok üldözésének híre hamar eljutott Erdélybe, és meglehetősen komoly belső konfliktusokat okozott a protestáns elit több tagjának. Az erdélyi társadalom felekezeti struktúrája a 17. század folyamán átalakult. Különösen az elit felekezeti összetétele változott meg, többek között Báthory Gábor, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György határozott felekezeti politikájának köszönhetően. A helyzet Apafi Mihály fejedelemségének idejére azonban a 17. század korábbi évtizedeihez képest bonyolultabb volt. Míg ugyanis Bethlen Gábor és I. Rákóczi György következetesen és egész uralma alatt támogatta a református egyházat és a református elitet, anyagiak tekintetében is, addig ez részben megváltozott Apafi Mihály fejede-

³ Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György.

⁴ TUSOR Péter: *Katolikus konfesszionalizáció a kora újkori Magyarországon*, Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet, 2008, 50–65.

⁵ BENDA Kálmán: A végvári harcok ideológiája, *Történelmi Szemle*, 6. évfolyam, 1963/6, 15–18.

⁶ BARTA M. János: *Rottal János levelezése Csáky Istvánnal és Ferencsel*, Budapest, MTA BTK, 2017.

⁷ W. SALGÓ Ágnes (szerk.): *A Wesselényi-összeesküvés, Beszámoló a perről és a kivégzésekről*, Budapest, Helikon Kiadó – OSZK, 2005. (Az Ausführliche und warhafftige Beschreibung hasonmása, fordítása tanulmányokkal.)

⁸ FABÓ András (szerk.): *Vitnyédy István levelei 1652–1664, Adalékul a XVII. század politikai és erkölcs-történetéhez*, Pest, Eggenberger, *Magyar Történelmi Tár* 1/5, 1871, 7–21, URL: http://real-j.mtak.hu/4072/1/MagyarTortenelmiTar_1871_15_2_03.pdf (Letöltés dátuma: 2025. 04. 15.); KÁROLYI Bálint: Adalékok egy soproni ügyvéd műveltségéhez: Vitnyédy István és könyvtára, *Magyar könyvszemle*, 136. évfolyam, 2020/3, 183–202.; SÁRKÓZI Gergely: Vitnyédy István és az evangélikus oktatásügy, *Credo*, 12. évfolyam, 2006/1–2, 3–16.

⁹ PÉTER Katalin: Drabik Miklós, a lehotkai próféta, *Egyháztörténeti Szemle*, 7. évfolyam, 2006/2, URL: https://epa.oszk.hu/03300/03307/00014/egyhaztorteneti_szemle_2006_02_002.htm (Letöltés dátuma: 2025. 05. 01.)

¹⁰ KVACSALA János: Egy álprófeta a XVII-ik században, *Századok*, 23. évfolyam, 1889, 745–766, 746.

lemségének idejére, illetve az ő uralma első felét követően. II. Rákóczi György fejedelemsége idején ugyanis megerősödött pár katolikus család. Ennek részben oka volt a fejedelem számos háborúja, amelyekben ezek a családok kitüntették magukat. Részben a fejedelem színleg reformátussá lett, valójában azonban a katolikus felekezethez továbbra is erősen kötődő felesége, Báthory Zsófia támogatta ezeket a családokat. Ezen kívül a fejedelem bizalmi emberének, Kemény Jánosnak is ezek a katolikus családok, a zabolai Mikesek és királyhalmi Petki István voltak a bizalmi körében. Ezek a tényezők azt eredményezték, hogy zabolai Mikes Mihály lett Erdély kancellárja, azaz az egyik legbefolyásosabb embere. II. Rákóczi György természetesen továbbra is hűséges volt a saját felekezetéhez, és apjához és Bethlen Gáborhoz hasonlóan jelentős támogatásban részesítette a református egyházat. Az 1658–60-as pusztítások a korábbi fejedelmi támogatásokat megnehezítették, ezért egyre többször szorult az erdélyi református egyház és intézményei a református nemesi elit anyagi segítségére. Emellett a református elit is csak az Apafi-kor szűk első két évtizedében élvezte a feltétlen fejedelmi bizalmat. Mivel az 1670-es évek közepétől éppen a református elit fontos tagjai, mint Bánffy Dénes, Bethlen János, Bethlen Miklós és Béli Pál¹¹ ellen zajlottak felségsértési perek,¹² a nyolcvanas években a katolikus főembereknek sikerült a politikai elit fontos pozícióit megszerezni.¹³

A gyászévtized folyamán azonban még az előbb említett református főnemesek, mint losonci Bánffy Dénes, Bethlen János és fia Miklós, valamint uzoni Béli Pál a politikai hatalmuk teljében voltak. A Bethlen Gábor által megálmodott masszív és egymáshoz sok rokoni szállal is kapcsolódó erdélyi református elit¹⁴ I. Rákóczi György fejedelemsége alatt megerősödött, és ez az erősödés folytatódott II. Rákóczi György uralma elején is. Az 1650-es évek második felére azonban több katolikus család szerzett jelentős hatalmat és befolyást Erdély legfelsőbb köreiben. Ilyen volt zabolai Mikes Mihály, aki még a fejedelem utáni legmagasabb tisztséget, a kancellárságot is megszerezte, valamint királyhalmi Petki István, aki csíkszéki főkapitányként vezető szerepet vállalt az 1650-es évek hadjárataiban, és egyike volt annak a négy főnemesnek, akik lengyel indigenátust szereztek.¹⁵ Petki István ráadásul a birtokköz-

¹¹ BALOGH Judit: Béli Pál, a református székely főember, in CSORBA Dávid – SZATMÁRI Emília (szerk.): „... Tanácsaid hűség és igazság”: Tisztelgő írások Dienes Dénes professzor úr 65. születésnapjára, Budapest – Sárospatak, Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézet – Reformáció Öröksége Műhely – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet – Tiszáninneri Református Egyházkerület, *Reformáció Öröksége Könyvek* 7/1-2, 2021, 337–348.

¹² BALOGH Judit: Hűtlenségi perek az Erdélyi Fejedelemségben, *Miskolci Jogi Szemle: A Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának Folyóirata*, 16. évfolyam, 2021/3 különszám, 42–54.

¹³ BALOGH Judit: Református elitcsoport létrehozásának kísérlete a Székelyföldön Apafi Mihály korában, in HORVÁTH Emőke – SARNYAI Csaba Máté – VASSÁNYI Miklós (szerk.): *Egyházi és vallási reformtörekvések régen és ma*, Budapest, Kairosz Kiadó, 2020, 123–154.

¹⁴ BALOGH Judit: Bethlen Gábor egyházpolitikája, *Egyháztörténeti Szemle*, 24. évfolyam, 2023/4, 29–45.

¹⁵ II. Rákóczi György Kemény Jánosnak, Gyulafehérvár, 1653. november 24., közli P. SZATHMÁRY Károly, *Magyar Történelmi Tár*, 18. kötet, Pest, Eggenberger Nándor, 1871, 73.; II. Rákóczi György

pontjában több katolikus család árváját nevelte gyámként, például Apor Istvánt, aki a 17. század végére az egyik leggazdagabb székely nemes és a katolikus elit vezéralakja lett.¹⁶ Királyhalmai Petki István ezen felül számos katolikus székely főember lányát juttatta be Báthory Zsófia fejedelemasszonyi udvarába.

A katolikus elitnek a Rákócziak uralma végére bekövetkező megerősödését értékelte Bethlen János is, akit Barcsai Ákos nevezett ki kancellárrá, és 1677-ig Apafi Mihály uralma alatt is viselte ezt a tisztséget.¹⁷ Bethlen János, aki gyermekként a gyámapja hatására lett unitáriusból reformátussá, a neofiták szent elhivatottságával támogatta az erdélyi református egyházat.¹⁸ Láta hogy II. Rákóczi György fejedelemsege alatt a katolikus elit egyre jobban megszerveződött, egyre hatékonyabbá téve a már 1615-től létező úgynevezett katolikus státust. Az ekkor megalkotott törvénykönyvbe, az „*Approbatae Constitutiones Regni Transsylvaniae et Partium Hungariae eidem adnexarum*”-ba is belefoglalták, hogy a katolikusok, mint a többi bevett felekezet, maguk intézhetik ügyeiket. A fejedelem jóváhagyta az országgyűlés és a katolikus vegyes gyűlések, a státusgyűlések határozatait, amennyiben ezeket a határozatokat elfogadta az országgyűlés többsége is. Ezek között szerepelt az a – még Báthory István uralma alatt meghozott és sok esetben be nem tartott – 1572-es törvény is, amely megerősítette a római katolikusság „bevett vallás” státuszát, és amely engedélyt adott a katolikusoknak, hogy az iskolai vagy alapítványi ügyeiket önálló gyűléseken intézhessék. Ettől kezdve elvben az egyháziak a világi hívekkel együtt tanácskoztak és intézkedtek az egész erdélyi egyházmegyét érintő ügyekről. Ezek a vegyes gyűlések, az úgynevezett státusgyűlések a 17. század folyamán egyre inkább állandósultak. Ezekben a testületekben döntő többségben voltak a világiak, a katolikus erdélyi elit tagjai, akik számos előterjesztést készítettek elő, melyeket az országgyűlés elé vittek, és gyakran tiltakoztak a felekezeti sérelmeik miatt is. Emellett alapítványokat is létesítettek, iskolákat alapítottak és fenntartottak, sőt II. Rákóczi György alatt többször már ingatlanokat is sikerrel szereztek vissza. A Státus közbenjárásának köszönhető a mikházi ferences kolostor azt, hogy nem zárták be.”¹⁹

Az egyre jelentősebb jogérvényesítést végző katolikus elit ellensúlyozását Bethlen János még akkor is fontosnak tartotta, ha a református fejedelmek támogatásának következtében a református egyház állami támogatást élvezett a többi bevett vallással,

levele Kemény Jánosnak, Gyulafehérvár, 1653. november 26., *Magyar Történelmi Tár* 18, 75.; SZILÁGYI Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, XI. kötet, 1649–1658, Budapest, M. Tud. Akadémia Könyvtár- és Kiadó, 1886, 31.

¹⁶ BÍRÓ Vencel: *Altörj gróf Apor István és kora*, Kolozsvár, Minerva, 1935.

¹⁷ TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdély központi kormányszata 1540–1690*, Budapest, Akadémiai Kiadó, *Magyar Országos Levéltár kiadványai III., Hatóság- és hivataltörténet* 6, 1980.

¹⁸ JANKOVICS József: Bethlen János, a politikus és a történetíró: Erdély története Szalárdi és Cserei között, in Uő.: *Ex Occidente...: A XVI. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*, Budapest, Balassi Kiadó, 1999, 103–118.

¹⁹ SAS Péter: Az Erdélyi Római Katolikus Státus, *Egyháztörténeti Szemle*, 3. évfolyam, 2002/2, 66–73, URL: https://epa.oszk.hu/03300/03307/00006/egyhaztorteneti_szemle_2002_02_066-073.htm (Letöltés dátuma: 2025. 03. 17.)

azaz a katolikus, az evangélikus és az unitárius felekezettel szemben. A II. Rákóczi György által vezetett lengyelországi hadjárat kudarcát követő oszmán büntetőhadjárat és a polgárháború miatt Bethlen János a katonai erőt felmutatni képes székelyföldi református elithez közeledett, akik Barcsai Ákos fejedelemmel is jó kapcsolatot ápoltak.²⁰ Ezt a kapcsolatot azáltal is megerősítette, hogy fia, Bethlen Miklós egy székely nemes leányát, Kun Ilonát vette feleségül.²¹

Az 1660-as és az 1670-es években, I. Apafi Mihály fejedelemségének első két évtizedében a politikai életet irányító főnemese reformátusok voltak, akik aktívan támogatták a saját egyházukat Erdélyen belül, és jó kapcsolatokat ápoltak a Magyar Királyság reformátusaival, sőt az európai kálvinista körökkel is. A legfontosabb tisztségekben ekkor bethleni Bethlen János volt, aki kancellár és udvarhelyszéki főkapitány is volt, uzoni Béli Pál, aki háromszéki főkirálybíró és egy ideig országos főkapitány volt, valamint losonci Bánffy Dénes, aki a kolozsvári és szamosújvári főkapitányi és Kolozs megyei főispáni tisztségeket is betöltötte. Mellettük fokozatosan emelkedett a református elitbe Teleki Mihály kövári kapitány, akinek a hatalma azonban elsősorban az előző főurak halála után bontakozott ki. Mind a négyen tagjai voltak a fejedelmi tanácsnak is.²² A négy főnemes közül ketten konvertiták voltak. Bethlen János, ahogy már említettem, apja halálát követően a gyámja hatására lett unitáriusból reformátussá. Ugyanez játszott szerepet Béli Pál konverziójában is. Apját, Béli Kelemt, aki katolikus volt, még a gyermekkorában elveszítette. A gyámja egy távoli református rokona lett, azaz Bethlen Jánossal ellentétben nem az anyja ment férjhez újra, hanem egy rokon vállalta a két fiú és három lánytestvér feletti gyámságot. Ez a rokon Kékedy Zsigmond volt, aki ugyan még Bethlen Gábor uralma alatt bekerült az erdélyi fejedelmi udvarba, de a karrierje I. Rákóczi György idején ívelt magasra.²³ A Zemplén vármegyéből származó,²⁴ de anyai ágon csíki székely felmenőkkel bíró református Kékedy hamar kivívta I. Rákóczi György bizalmát, akitől megkapta Belső-Szolnok megye főispáni tisztségét már 1632-ben, majd pedig 1636-ban a fejedelmi tanácsosságot. A nagy hatalmú Kékedy Zsigmondnak minden bizonnyal abban is szerepe volt, hogy a háromszéki székely nemesifjú, Béli Pál a sárospataki református kollégium diákja lett.²⁵ Béli és Sárospatak viszonya később is megmaradt, ugyanis a háromszéki főtestát a kollégium egyik legjelentősebb támogatója lett, amikor a tanintézetet Báthory Zsófia elűzte a városból, és az Erdélyben, Gy-

²⁰ Barcsai Ákos közeli kapcsolatban állt a hozzá hasonlóan református zabolai Basa Tamás háromszéki főkapitánnyal, valamint gyalakutai Lázár György ítélőmesterrel és a kettőjük köreivel.

²¹ Bethlen Miklós élete leírása magától, in V. WINDISCH Éva (szerk.): *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980, 399–981, 624–625.

²² Bánffy Dénes 1664–1674; Bethlen János 1658–1678; Béli Pál 1672–1678.

²³ TRÓCSÁNYI: i. m., 30.

²⁴ Anyai ágon abból az Andrássy családból származott, akiknek ekkor ugyan már Krasznahorka volt a birtokközpontja, de eredetileg Csíkszékben éltek. LÁZÁR Miklós: *Erdély főispánjai*, Budapest, Athenaeum, 1889, 167.

²⁵ HÖRCSIK Richárd: *A sárospataki református kollégium diákjai. 1617-1777*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium, 1998, 41, 164.

lafelhíváron telepedett meg.²⁶ Bethlen János csupán kétéves volt az apja halálakor. Hétéves lett, amikor özvegy anyja újra férjhez ment Macskási Ferenchez, aki a fejedelmi udvar egyik alkapitánya,²⁷ később pedig Fehér megye főispánja volt.²⁸ 1636-ban az aláírása mellett a szamosújvári főkapitányi tisztsége is megtalálható.²⁹ A református gyámaja hatására lett Bethlen János unitáriusból reformátussá. Macskási Ferenc Erdély legszínvonalasabb kollégiumába küldte az ifjút, mégpedig a Bethlen Gábor által alapított Collegium Academicumba, ahol a korszak egyik legjobb pedagógusa, a Comenius-tanítvány Keresztúri Bíró Pál tanította.³⁰ A harmadik, ekkoriban központi szerepet játszó főnemes, Bánffy Dénes családja már a születésekor is református volt, de a felekezetéhez való elkötelezettsége neki is nagyon fontos volt. Bánffy a családja a sárospataki református kollégiumba küldte tanulni, ugyanúgy, ahogyan Béli Pált a gyámja. Amikor az ifjú Bánffy Dénes 1643-ban Sárospatakra ment, az apja, Bánffy Mihály már nem élt. A második feleségétől született két gyermek, így a Dénes feletti gyámságot is az anya, Kapy Judit látta el. Feltételezhetjük, hogy ebben az esetben a szintén református fejedelem, I. Rákóczi György is igyekezett beleszólni az árvák neveltetésébe, és talán neki is része volt abban, hogy Bánffy Dénes a Rákócziak és Lorántffy Zsuzsanna által uralt Sárospatak református kollégiumába iratkozott be.³¹ Teleki Mihály Bánffyhoz hasonlóan református családba született, a családja partiumi köznemesi sorból származott, az apja, Teleki János a borosjenői majd a váradi vár katonája volt.³² A gyermek Teleki Mihály a váradi református kollégiumba került, amely a puritanizmus hatására a korszak egyik legszínvonalasabb tanintézetévé vált, különösen az 1640-es években, azaz éppen akkor, amikor Teleki a kollégium diákja volt.

A négy főnemes közül az 1613-ban született Bethlen János volt a legidősebb, az 1634 körül született Teleki pedig a legfiatalabb. Bethlen János kollégiumi éveinek többsége Bethlen Gábor uralma idejére esett, míg a másik három ifjú neveltetését I. Rákóczi György fejedelem kísérte figyelemmel. Mind a négyen komoly összegekkel támogatták az egyházukat, és érdekelte őket az Erdélyen túli magyar protestánsok helyzetének alakulása is.

A négy ember közül Bethlen János volt a legnyitottabb az európai protestánsok felé. Noha ő maga nem jutott el ifjúkorában a külföldi akadémiákra,³³ amit egész

²⁶ Uo.: „Patronus Scholae in exilio.” Áll a neve mellett az anyakönyvben.

²⁷ JANKOVICS: i. m., 103–104.

²⁸ SZILÁGYI Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, IX. kötet, 1629-1637, Budapest, M. Tud. Akadémia Könyvtár- és Kiadó, 1883, 580.

²⁹ Uo.

³⁰ DIENES Dénes: *Keresztúri Bíró Pál (1594?-1655)*, Sárospatak, Szerzői kiadás, 2001, 69.

³¹ HÖRCSIK: i. m., 167.

³² IVÁNYI Béla: *A római szent birodalmi széki gróf Teleki-család gyömrői levéltára*, Szeged, A Gr. Teleki család gyömrői ága, 1931, 53.

³³ Jankovics József szerint „Bethlen Miklós jellemzése szerint az ’erdélyi állapothoz képest tisztességes tudományú ember’ volt, még öregkorában is fájalta domidocusságát, azt, hogy nem osztozhatott a hazai országirányító értelmiség sorsában. Hogy előkelő peregrinusként ’soha nem üdvözölhettem a

életében sajnált, a fiát az erdélyi elit többi tagjaihoz képest szokatlanul hosszú európai tanulmányútra küldte. Ennek csak egyik része szólt a tanulásról. Az egyetemjáráshoz hasonló súllyal szerepelt Bethlen Miklós programjában a protestáns európai kapcsolatok kiépítése, ápolása is. Az út alatt nemcsak megerősítette, hanem újra is építette apjának már korábban meglévő nemzetközi kapcsolati hálóját az általa meglátogatott európai országokban, természetesen elsősorban a protestáns európai körökkel. Az 1661 májusában kezdődött peregrináció első részében a református diákok megszokott célállomásait látogatta meg, Heidelberget, Utrechtet, végül pedig Leident. Ezekben az egyetemi városokban minden bizonnyal a tanulás volt a tevékenységei fókuszában, még ha egy-egy egyetemi professzorával később is megmaradt a kapcsolata, és ez a kapcsolat az információcserét, információszerzést is elősegítette. Heidelbergben ugyanakkor a fejedelmi udvarban is sokat forgolódott, és egyik legfőbb patrónusaként, „oktatójaként” az ekkor már idős Joachim Camerarius fejedelmi tanácsost, jogászt, diplomatát nevezte meg,³⁴ akinek az apjának, Ludwig Camerariusnak már Bethlen Gáborral és I. Rákóczi Györggyel is fontos kapcsolata volt korábban.³⁵ Bethlen az önéletírásában arról is beszámolt, hogy gyakran kapott meghívást a pfalzi választófejedelem, I. Carl Ludwig³⁶ asztalához, aki szeretettel látta.³⁷ Bizonyos tehát, hogy már itt Heidelbergben a protestáns kapcsolati háló kiépítésén is dolgozott az ifjú Bethlen. Bár az emlékiratai szerint sok híres professzorral találkozott, főleg Leidenben, a tudományok egyikében sem mélyült el, és disputációra sem vállalkozott. Nagy lelkesedéssel tanult viszont nyelveket, franciát és angolt is, ami szintén a diplomáciában segítette őt.³⁸ Leiden után megnézte Németalföld városait, és áthajózott Angliába, ahol részben utazgatott, részben viszont protestáns ismerősei körét gyarapította, vagy régi ismerőseivel újította fel a kapcsolatát. Ilyen régi ismerős volt a gyulafehérvári akadémiáról Jászberényi P. Pál,³⁹ aki Bethlen praeceptora volt, majd

Múzsákat Erdély határain túl’, s az előírás szerint nem találkozhatott Európa politikai, tudományos és művészeti életének kiválóságaival, nem szedhetett és hozhatott magával az európai szellemiség gyümölcseiből, hogy azok magvaival hazája kertjét gyarapíthassa. Pedig egész élete és politikai tevékenysége folyamán erre a tágas látókörre, erre az európai udvarokban szerzett ismeretségre és tapasztalásra lett volna leginkább szüksége. Saját példáján okulva ezért küldötte később első feleségétől született mindkét fiát – ritka gyakorlatként a korban! – német, holland és angol egyetemekre és királyi udvarokba”. JANKOVICS: i. m., 105.

³⁴ „Vala ugyan Heidelbergában ekkor egy Joachimus Camerarius nevű vén főember, ki Fridericus V. cseh et Gustavus Adolphus svéciai királyok secretarius és consiliariusok volt, aki nékem igen jóakaró oktatóm volt, az electornak is tanácsosa, és igen tudós, nagy látott, hallott ember lévén, minden ember előtt nagy tisztesség és becsületben volt.” Bethlen Miklós élete, 573.

³⁵ KÁRMÁN, Gábor: Gábor Bethlen's Diplomats at the Protestant Courts of Europe, *Hungarian Historical Review*, 2. évfolyam, 2013/4, 790–823, 801.

³⁶ FUCHS, Peter: Karl I. Ludwig, in WAGNER, Fritz et al. (Hrsg.): *Neue Deutsche Biographie*, Band 11, *Kafka – Kleinfercher*, Berlin, Duncker & Humblot, 1977, 246–249, URL: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118560182.html#ndbcontent> Utolsó letöltés: 2022. 05. 23.

³⁷ Bethlen Miklós élete, 572–573.

³⁸ Uo., 578–580.

³⁹ Róla: GÖMÖRI György: Jászberényi P. Pál ismeretlen levele Isaac Basire-hoz (1662), *Irodalomtörténeti Közlemények*, 106. évfolyam, 2002/3-4, 412–414, 412.

pedig II. Rákóczi György bizalmasa és házitanítója lett. A gyulafehérvári tanintézet pusztulása és II. Rákóczi György halála után elhagyta Erdélyt, és Angliába ment. Itt először Durhamben élt, ahol kanonok lett John Cosin segítségével. Évi több alkalommal is Londonba ment, és többször prédikált a királyi udvarban is. Jó kapcsolatot ápolt Isaac Basire-ral⁴⁰ és Jean (John) Durellel,⁴¹ a londoni francia episzkopális kápolna lelkészével is.⁴² Bethlen Miklós londoni látogatásakor Jászberényi nemcsak szeretettel fogadta, de számos új ismeretséget is szerzett neki, és a segítségére volt a II. Károly angol uralkodóhoz történő bejutásban is. Mivel az episzkopális jellegű erdélyi református egyházat a szintén episzkopális anglikán egyház hívei közül többen is rokonszenvvel kezelték, mind Basire, mind Durel támogatták nemcsak Jászberényit, de Bethlen Miklóst is.⁴³ Jászberényivel később is folyamatos levelezésben állt Bethlen.⁴⁴ A fiatal erdélyi nemes ekkor ismerkedett meg John William Curtiusszal⁴⁵ is, aki a Stuart-dinasztiát képviselő német származású diplomata volt a harmincéves háború és II. Károly száműzetése idején.⁴⁶ Később az angol korona rezidens nagykövete-ként szolgált a Német-Római Birodalomban, és Pfalz két kerületének főbírója volt.⁴⁷ Bethlen az emlékiratában azt jegyezte fel vele kapcsolatosan, hogy „Egy Vilhelmus Curtius nevű öreg német úrral is ismerkedtem volt itt meg, aki Fridericus V. cseh király tanácsa volt, nagy tudós ember, ezt adta volt Isten nekem itt atyául..., maga íra Párisba Turenne fejedelem prédikátorának felőlem, s elküldte.”⁴⁸ Tehát Curtius révén került kapcsolatba Bethlen Miklós a híres hugenottával, a csak Turenne marsallként

⁴⁰ DARNELL, W. (ed.): *The Correspondence of Isaac Basire*, London, John Murray, 1831.; MONOK István – VISKOLCZ Noémi: Isaac Basire könyvei a nagyenyedi református kollégium könyvtárában (1679–1680), *Magyar Könyvszemle*, 108. évfolyam, 1992/3, 256–264.; KÁRMÁN Gábor: Isaac Basire Erdélyben, in KUNT Gergely – NAGY Gábor – SZ. HALÁSZ Dorottya (szerk.): *Háborúk, alkotások, életutak: Tanulmányok a 17. század közepének európai történelméről*, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2019, 20–42.

⁴¹ Durell, John (1663–1683), The Clergy of the Church of England Database 1540–1835, CCEd Person ID 13958, URL: <https://www.storiadigitale.it/clergy-church-england-database-1540-1835/> Utolsó letöltés: 2020. 05. 13.; GRIBBEN, Crawford: *John Owen and English Puritanism*, Oxford, Oxford University Press, 2017, 242.

⁴² RANDALL, Elizabeth: A special case?: London's French Protestants, in KELLY, Debra – CORNICK, Martyn (eds.): *A History of the French in London: Liberty, Equality, Opportunity*, London, University of London Press, 2013, 13–42, 25–26.

⁴³ GÖMÖRI: i. m., 413.

⁴⁴ *Bethlen Miklós levelei (1657-1698)*, szerk. JANKOVICS József – NÉNYEI Gáborné, ford. KULCSÁR Péter, Budapest, Akadémiai Kiadó, *Régi magyar prózai emlékek* 6/1, 1987, 137.

⁴⁵ GROSSKOPF, Gertrud: *Wilhelm Curtius. Lebensspuren eines kurpfälzischen Adligen aus Bensheim im Dienst der englischen Krone*, Darmstadt, Hessisches Staatsarchiv Darmstadt in Verbindung mit dem Historischen Verein für Hessen, *Archive für hessische Geschichte und Altertumskunde Neue Folge* 45, 1987.

⁴⁶ The National Archives (ex-Public Records Office), London, SP/81/56-73, SP/104/56 & 170.

⁴⁷ GROSSKOPF: i. m., 61–116

⁴⁸ Bethlen Miklós élete, 587.

emlegetett Henri de La Tour d'Auvergne de Turenne-nel, aki Orániai Vilmos unokája volt, és Franciaország marsallja.⁴⁹

Ebben az apró momentumban is jól látható, hogy hogyan épült föl Bethlen Miklós protestáns európai kapcsolatrendszere. Az angliai út után Franciaország következett: „Felkeresém én a Vilhelmus Curtius levelével a Turenne maréchal és fejedelem prédikátorát, aki urával, asszonyával és atyjafiaival, és a többi között marchio de Ruvigny,⁵⁰ a gallica reformata ecclesiáknak Párisban resideálni szokott generalis procuratorával igen emberséges, értelmes, jámbor, buzgó ember vala, és énnékem sok emberséggel volt;”.⁵¹ Világos tehát, hogy Bethlen francia útja már egyértelműen diplomáciai feladat volt, amit azonban a rendelkezésére álló, ráadásul protestáns kapcsolati hálózata segítségével oldott meg:

„engemet Turenne fejedelem, aki procurálta ennek a hadnak készítését és küldését, úgy mint legelső maréchal de France, abba a hadba tisztességes állapotra bészerezett volna. Ez a Turenne engemet a királynak hírré adott, és csakhamar a király nevével mondá, hogy a király egyelmességét ajánlja, hanem menjek de Lionne nevű secretarius-statushoz, egy ennek szóló bépecsételt cédulát adván kezembe. Ez a négy nagy status-secretariusok közül való volt. Ezt értvén, elmenék, és a cédulát megadám, melyet megolvassván, engem becsülettel fogada, sokat beszéltt vélem, kiváltképpen az erdélyi dolgokról, Török- és Oláhországról etc. s osztán elbocsáta, hogy harmadnap múlva, vagy ha mikor ő hívat vagy Turenne küld, menjek oda ismét őhozá, szállásomat is megtudá. Ekkor elmenék, és nem tudom hány nap mulva Turenne kérdezé, hogy ha elhozhatnék-é Erdélybe a fejedelemnek egy levelet a királytól, de azzal sietni kellene, mert az Erdélynek és a fejedelemnek nagy javára való. Én mondám, hogy jó szívvel elhozom. Hagyja, hogy menjek Lionnehoz, ki ismét beszéle vélem, a többi között a levélvitelről s ada egy pecsételt cédulát hozzám, Colbert nevű úrnak szólót, ki volt surintendant de la maison du roi, nagy tiszt felette igen, első s igen kedves minisztere a királynak”.⁵²

Bethlen Miklós tehát fiatalon, peregrinációja végén az erdélyi diplomácia egyik fontos szereplőjévé vált, hiszen nemcsak találkozott az akkori francia politika jelentős alakjaival, de levelet is hozott a francia udvartól, XIV. Lajostól az erdélyi fejedelem, Apafi Mihály számára. Az előbbieket jól mutatják, hogy már ekkor milyen ereje volt az európai protestáns kapcsolatrendszernek, amit Bethlen Miklós és apja, János, igyekeztek is kihasználni. Feltehetjük, hogy a peregrinációja idején húszas éveie elején járó

⁴⁹ BÉRENGER, Jean: *Turenne*, Paris, Fayard, 1987, 54–67.

⁵⁰ MURTAGH, Harman: Massue de Ruvigny, Henri de, earl of Galway, and marquess of Ruvigny in the French nobility, in MATTHEW, H. C. G. – HARRISON, Brian (eds.): *Oxford Dictionary of National Biography*, Volume 37, Oxford – New York, Oxford University Press, 2004, 242–246.

⁵¹ Bethlen Miklós élete, 592.

⁵² Uo., 593.

fiatal útját az apja tervezte el, és régi ismerősei révén ő támogatta. Bethlen Miklós azonban tehetségesen gyarapította ezeknek az ismerősöknek a számát. Ebbe a hálózatba Bethlen János és Miklós bekapcsolták az északkelet-magyarországi protestáns nemességet is, akik a Wesselényi-összeesküvés részeként szervezkedtek Thököly István mellett. Egyiküknek, Ketzer Ambrusnak 1665. május 27-én Bethlenszentmiklósról írta Bethlen Miklós, hogy „az Nemet, Frantzia, Anglus, Hollandus követek által bízunk...”.⁵³ Azaz a gyászévtized beköszönté előtt már kiépítették azokat a kapcsolatokat, amelyeket később megpróbáltak felhasználni az üldözött magyarországi protestánsok megsegítésére. Az ekkor írt leveleiben Bethlen Miklós folyamatosan szót ejtett Ketzer Ambrus mellett Vitnyédy Istvánról és Petrőczy Istvánról is, azaz azokról, akik később a protestáns mozgalom vezéralakjai lettek.⁵⁴ Ugyanekkor segített fenntartani a kapcsolatot az ekkor még Angliában élő korábbi gyulafehérvári professzor, Isaac Basire és az erdélyi reformátusok között is, amivel az angol protestáns kapcsolati szálát erősítette.⁵⁵ 1666. március 19-én Teleki Mihálynak írta, hogy „énnekem affele Nemet, Belga, Frantzuz, Olasz és Lengyel hireim jövenn gyakrabban...”.⁵⁶ Bethlen Miklós az apjának, Bethlen János kancellárnak írt levelében a Wesselényi nádorhoz és a nádor feleségéhez fűződő kapcsolatról is megemlékezett.⁵⁷ Bethlen Miklós és apja, az erdélyi elittől eltérően, általában európai kontextusban gondolkodott, és ők látták el hírekkel az erdélyi nemességet is.⁵⁸ Ez lehet az oka, hogy már az ítéletek meghozatala előtt, 1670 őszén őket kérte fel a fejedelem, hogy értesítsék a német protestáns választófejedelmeket.⁵⁹ Bethlen Miklós erről úgy számolt be, hogy ő a brandenburgi választóban, I. Frigyes Vilmosban,⁶⁰ a „nagy választófejedelemben” bízott, és neki akart segélykérő levelet írni, ám Apafi Mihály fejedelem végül megrettent az esetleges nemzetközi bonyodalom következményeitől, csakúgy, mint Teleki Mihály is. Bethlen Miklós és János azonban a nemzetközi protestáns közösséghez folyamodást szorgalmazták ettől kezdve: „vilagoson mindent meg’irni iovallok az Palatinus Electornak”.⁶¹ A „Palatinus Elector”, azaz Pfalz választófejedelme a református erdélyi fejedelmek számára mindig fontos viszonyítási pont volt, nem véletlen, hogy I. Karl Ludwig fejedelem is azok között volt, akiknek a támogatására Bethlen János kancellár és fia is számított. Már ekkor felvetették Apafinak azt, hogy levéllel keressék meg Harsányi Nagy Jakabot is, aki ekkor a brandenburgi választófejedelem udvarában szolgált tanácsosi rangban, és korábban puritán nézeteket valló rektora volt a váradi

⁵³ Bethlen Miklós levelei, 125.

⁵⁴ Uo., 126.

⁵⁵ Uo., 128–129.

⁵⁶ Uo., 129.

⁵⁷ Uo., 132–133.

⁵⁸ Uo., 140.

⁵⁹ Bethlen Miklós levele Bánffy Dénesnek és Teleki Mihálynak 1670. október 13-án, in *Bethlen Miklós levelei*, 230–231.

⁶⁰ LUH, Jürgen: *Der Große Kurfürst: Friedrich Wilhelm von Brandenburg – Sein Leben neu betrachtet*, München, Siedler, 2020.

⁶¹ Bethlen Miklós levelei, 231.

református kollégiumnak,⁶² később kancelláriai írnok majd diplomata lett.⁶³ Bethlen Miklós levelezéséből szépen kibomlik az a folyamat, ahogyan az erdélyi református elit, élén a szintén református Apafi Mihály fejedelemmel nemcsak mindennemű segítséget igyekezett megadni a magyarországi protestáns üldözötteknek, de megpróbálta felhívni a nemzetközi közvélemény figyelmét is a történetekre.

A Wesselényi-összeesküvéshez köthető felkeléssel és az arra érkező Habsburg megtorlással kapcsolatosan tehát Erdély elitje folyamatosan informálódott, mint ahogyan Bethlen Jánosék magának a mozgalomnak a híreit tekintve is naprakészek voltak az 1660-as évek közepétől. Ezeket a híreket az országgyűléseken is megosztották.⁶⁴ Az 1671-es évfolyamán többekben is felmerült, hogy a fejedelmi tanács tagjainak szorosabb kapcsolatot kellene fenntartani az európai protestáns fejedelmekkel.⁶⁵ Ennek köszönhetően már azokban a napokban, amikor a Habsburg-kormányzat a Wesselényi-összeesküvés kapcsán elítéltek, közöttük az egyetlen protestáns, Bónis Ferenc kivégzésére készült, Apafi Mihály fejedelem körlevelet írt az európai protestáns fejedelmekhez a magyarországi protestánsok üldözéséről.⁶⁶ Bethlen Miklós önéletírásából tudjuk, hogy a leveleket végül hosszas hezitálás után mégsem küldték el.⁶⁷ A korábbi erdélyi fejedelmek ilyenkor, tehát a magyarországi protestánsok érdeksérlemeikor szokásos cselekvése egyenes folytatásának Teleki Mihály kővári kapitány a Wesselényi-féle szervezkedés idejéről együtt maradt bujdosók megsegítését látta.⁶⁸ Bánffy Dénes kolozsvári kapitány, valamint Bethlen János és Miklós inkább az óvatosság híve volt a katonai fellépést tekintve. A magyarországi híreket tehát nemcsak figyelemmel kísérték az erdélyi rendek, de különböző cselekvési terveket is szőttek az új helyzetben. Abban minden irányzat egyetértett, hogy 1670–71-től a Habsburg-kormányzat protestánsokhoz való viszonya alapjaiban változott meg.

Bethlen Miklós 1671. október 22-én kelt, Teleki Mihálynak címzett levelében írta: „A gyűlésből iőtünkbe parantsolá Apam Uram hogy az minapiba ieőtt Harsányi Jakab Uram levelére írnék választ, és egyszersmind a Brandenburgicus Electornak írnék Urunk eő Naga szavával, és küldeném kygd kezéhez Udvarhoz, mivel mind Urunknak mind az Uraknak tettezik az oda fel valo ismérétségre ha valami io út nyittatnék.”⁶⁹

⁶² HERPEI János: A váradi kollégium és a Rákócziak, in KESERŰ Bálint (szerk.): *Apáczai és kortársai: Herepei János cikkei*, Budapest – Szeged, MTA Irodalomtudományi Intézet – JATE, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* 21, 1966, 52–63.

⁶³ KÁRMÁN, Gábor: *A Seventeenth-Century Odyssey in East Central Europe: The Life of Jakab Harsányi Nagy*, Leiden – Boston, Brill, *The History of Oriental Studies* 2, 2015.

⁶⁴ SZILÁGYI Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, XV. kötet, 1669-1674, Budapest, M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1892, 17.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Uo., 33.

⁶⁷ Bethlen Miklós élete, 664.

⁶⁸ SZILÁGYI: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* XV, 39.

⁶⁹ Bethlen Miklós levele Bánffy Dénesnek és Teleki Mihálynak, 240.

A nemzetközi segítség sürgetése mellett Bethlen Miklós egyik levelében azt is szorgalmazta, hogy a fejedelemség fogadja be és telepítse le az üldözés elől menekülőket, ha kell, akkor minél nagyobb számban:

„Micsoda üldözésbe legyenek oda ki szegény atyánkfiai, Kegyelmed nálamnál jobban tudhatja. Az úrral⁷⁰ ezelőtt ötöd nappal is sokat beszélünk felőlle. Azon kellene igyekezni, hogy szaporitanók szegény hazánkot vélek s az sok pusztát adnók nekik, ha kik hazájokból az igazságért kiüzettenek; de minthogy én ebből sem az fejedelemhez, sem az irigy szászokhoz nem bízom, hogy publice elkezdjék, úgy beszéllettünk az úrral, hogy kezdjük el mű s ha jönnek vallásunkon való jámbor emberek, ...adjunk helyet bizonyos számuaknak. Teremibe ad az Úr helyet ötven háznépnek. Vajdakamaráson ad száz bokor embernek. Én is adok itt Sz Miklóson 25 vagy 30 bokornak. Ha az én tanácsomat fogadja Kegyelmed, adhat Kegyelmed is Szent Péteren száz bokornak.”⁷¹ „Ilyen conditiókra gondoltuk: Ha parasztember, oda ki az minemű szolgáltatnak nemével az urát szolgálta, akár adóval, akár mível, félennyivel tartozzék itt; két esztendeig penig semmivel se tartozzék. Ha nemes, hajdú, vagy szabad városi ember leszen, itt is azon szabadsággal éljen, csak szintén hogyha szőlőt mível, szánt-vét, ha odaki egész dézmát adott, itt is azt adjon, ha oda ki semmi dézmát nem adott, itt is 50 kalangya gabonáig és negyven veder borig, ha terem, exemptus legyen; ha mível Isten azon felyűl megáldja, abból adjon dézmát; ez is két esztendeig semmivel se tartozzék.”⁷²

A levél tehát rendkívül alaposan ismertette a különböző társadalmi állású menekültek letelepítésének körülményeit, sőt felszólította Teleki Mihályt arra is, hogy tegye közhírré ezt a lehetőséget az üldözöttek, bujdosók között. A terv tehát nem csupán egy hirtelen jött gondolat volt, hanem annál jóval több, nagyon is jól kigondolt lehetőség esetleges menekültek letelepítésére. A kezdeményezés további sorsáról sajnos keveset tudunk, de az kétségtelen, hogy a vizsgált évtized folyamán Erdély a protestáns menekültek befogadó államává vált. Ezek között voltak olyan nemesek, akik az északkelet-magyarországi területekről érkeztek, és a megtorlások első hulláma elől menekültek Erdélybe, mint például a még gyermek Thököly Imre vagy az ő köréhez is köthető Négyessy Szepesi Pál, Csernel Pál, Ketzner Ambrus és mások is. A Bethlen János által felépített református elit kör egyik fontos tagja, Nemes János háromszéki főkapitány meg is jegyezte a naplójában már 1671. február 3-án: „Akkor jöttek hozzám Teleki Mihály urammal az magyarországi urak, Petróczy István és Tökölyi Imre uramék ő ngok, Ketzner Ambrus, Csernel Pál, Szepesi Pál több becsületes főrendekkel.”⁷³ Négyessy Szepesi vagy máshol Szepessy Pál (1630–1687) Borsod vármegyei

⁷⁰ Bethlen Jánossal, apjával.

⁷¹ Bethlen Miklós levele Bánffy Dénesnek és Teleki Mihálynak, 250.

⁷² *Teleki Mihály levelezése*, Sajtó alá rendezte GERGELY Sámuel, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1905–1916, (Továbbiakban: TML), V. 80–81.

⁷³ *Hídvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekről*, szerk. BALOGH Judit, Barót, Tortoma Kiadó,

főispán volt, jelentős miskolci birtokokkal,⁷⁴ és az Erdélybe menekült bujdosók egyik vezére, Thököly Imre udvari embere és bizalmasa.⁷⁵ Lipóczi Ketzer Ambrus Sáros megyei birtokos két testvérével, Andrással és Menyhérttel együtt evangélikus volt. Ambrus Thököly István jószágigazgatója volt, a család hűséges segítője.⁷⁶ Ambrus, akinek a naplóját is ismerjük,⁷⁷ az itt a Nemes János-naplóban említett időpont után nem sokkal beidéztetett Pozsonyba, és útközben, Nagyszombat alatt halt meg, június 5-én.⁷⁸ Ambrus halála után a testvére, Menyhért vagy Menyhárt lesz az, aki az Erdélyi Fejedelemséggel kapcsolatban maradván több követségben is részt vett. Ez a bejegyzés jól mutatja, hogy a menekültek tudatosan keresték a kapcsolatot az erdélyi református nemességgel, és ha kellett, akkor egészen a Székelyföldre mentek, hogy tárgyaljanak. Petrőczy István, Keczer Menyhért és Szepessy Pál a későbbiek során gyakran volt jelen Teleki Mihály társaságában, és jelentős diplomáciai tevékenységet fejtettek ki annak érdekében, hogy Teleki és Erdély támogassa a bujdosókat.⁷⁹ Teleki tehát a már Thököly István mellett is felsorakozó protestáns nemesek révén első kézből szerzett információkat a protestánsok üldözéséről. Nem véletlen, hogy a levelei szerint folyamatosan tájékoztatta az erdélyi elitet a történetekről. Petrőczy István és Szepesi Pál, akik folyamatosan leveleztek az erdélyi református főemberekkel, többször maguk is a felekezetükhöz való köteleességeikre figyelmeztették erdélyi szövetségeseiket.⁸⁰ Szepesiek elsősorban Teleki Mihállyal és mellette Bánffy Dénessel álltak kapcsolatban.⁸¹ Mindkét főúr levelezésében számos alkalommal jelentek meg a vésztörvényszék hírei vagy az azokra történő utalások.

A menekült protestáns nemesek befogadásán és támogatásán kívül Apafi Mihály fejedelem a Báthory Zsófia által Sárospatakról elűzött református kollégiumot is befogadta. A Wesselényi-összeesküvésben részt vett I. Rákóczi Ferenc anyja, Báthory Zsófia úgy mentette meg a fiát a verpadtól, hogy egyrészt kiváló egyházi kapcsolatokkal rendelkezett, másrészt már a hatvanas években jelentős rekatolizációt indított el a birtokain, amelyek korábban a Rákóczi család révén a protestánsok központjainak számítottak. Emellett horribilis váltságösszeget fizetett, és azt is vállalta, hogy császári katonaságot enged be Sárospatak várába. 1671 tavaszán ennek értelmében Sárospa-

Háromszéki Teka 1, 2023, 159–160.

⁷⁴ DOBROSSY István – SZAKÁLY Ferenc (szerk.): *Miskolc története*, II. kötet, 1526-tól 1702-ig, Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Herman Ottó Múzeum, 1998, 43.

⁷⁵ KÜNSTLERNÉ Virág Éva: Közélet és privát szféra eseményei Kazinczy András naplójában, *Turul*, 87. kötet, 2014/2, 48–54, 53.; SZENDREI János: *Miskolcz város története és egyetemes helyiratai*, II. kötet, *Miskolcz város története 1000-1800*, Miskolc, 1904, 227.

⁷⁶ SZABÓ András Péter: Egy elveszett gyűjtemény kincsei. Ondrej Czemanka turóci nemes könyvtára, *Magyar Könyvszemle*, 136. évfolyam, 2020/3, 203–242, 220.

⁷⁷ *Lipóczi Keczer Ambrus naplója*, kiad. TASNÁDI NAGY Gyula, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, *Monumenta Hungariae Historica, Scriptores* 33, 1894.

⁷⁸ Néhay Nemzetes Keczer Menyhárt Úr teste felett 1683. die 8. Marity, Közli GRAGGER Róbert, *Adattár. Irodalomtörténeti Közlemények*, 20. évfolyam, 1910/ 2, 207–213, 213.

⁷⁹ TML, V. 415, 475.

⁸⁰ TML, V. 591.

⁸¹ TML, V. 594.

takot megszállta a német katonaság, augusztus 5-én pedig elfoglalták a templomot is. Az addig reformátusok birtokában lévő templomot a katonaság később Báthory Zsófiának szolgáltatta vissza, aki a jezsuitáknak adta, és ettől kezdve ismét misét mondtak benne. A kollégiumot kicsit később, I. Rákóczi Ferenc és Báthory Zsófia parancsára 1671. október 20-án foglalta el a császári-királyi őrsg. Az épületeket megkapták a jezsuiták, akik azonban nem iskolát hoztak létre bennük, hanem bérbe adták azokat. Az addigi, nagyhírű református kollégium diákjai és professzorai először az üldözött protestáns nemesekhez hasonlóan Debrecenbe mentek, onnan pedig Erdélybe. 1672 februárjában Bánffy Dénes kolozsvári kapitány segítette a meneküléseket, és erről be is számolt Teleki Mihálynak. A nagy számú csapatnak jelentős pénzüsszeget kellett a háborítatlan utazásért a töröknek is kifizetnie: „Az pataki deákok, mesterek Somlyón vannak; kedden vagy szerdán beérkeznek ide. Sokat fizettek az debreceniek Kucsuknak érettek, hogy békességes passusok lehessen.”⁸² A nyomdát sikerült magukkal vinni, az ekkorra már jelentős mennyiségű könyvet tartalmazó könyvtárnak azonban csak egy kis részét tudták felpakolni a szekerekre. A kollégium ekkori tanárai, Buzinkai Mihály és Pósaaházi János Apafi Mihály fejedelemhez fordultak segítségért, aki még ebben az évben befogadta őket. Az 1658–60-as küzdelmek idején lerombolt gyulafehérvári akadémiát ekkorra Nagyenyedre költöztették, és a régi épületet felújították. Ezt kapták meg a pataki diákok, akik végül 44 éven át maradtak erdélyi „száműzetésükben”.⁸³ Az emigráns kollégiumban a megmaradt diákság és a tanárok 1673-ban kezdték újra az oktatást.⁸⁴

A fejedelem és a főurak személyesen voltak jelen az iskola megnyitásakor az ünnepi istentiszteleten, ahol Pósaaházi János prédikált. Apafi Mihály fejedelem kurátorokat nevezett ki a kollégium élére, és gondoskodott az iskola további fenntartásáról is.⁸⁵ Egy későbbi, 1685-ös bejegyzés mutatja a fejedelmi udvartartási jegyzőkönyvben, hogy a kollégium számára fizetett juttatás félévenként volt esedékes: „Praefectus uram által az fejérvári collegiumbeli deákoknak *annualis sustentatiójokra rendeltetett hatszáz forintnak* félesztendőre, a die 24. Julii ad diem 24. Decembris, fl. 300 kiküldtük.”

A Gyulafehérvárra költöztetett kollégiumban már 1672-től megkezdődtek a beiratkozások.⁸⁶ A kollégium a nevében megőrizte sárospataki voltát, hiszen magát sárospataki-gyulafehérvári kollégiumnak nevezte. A diákság egy része pedig továbbra is azokból a megyékből érkezett, ahonnan a pataki kollégium korábbi tanulói. A migráns pataki kollégium tovább bővült 1674-ben új menekültekkel, amikor a kassai iskola növendékei közül is sokan mentek Erdélybe, és iratkoztak be a Gyulafehérvá-

⁸² TML, V. 61.

⁸³ P. SZATHMÁRY Károly: *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története*, Nagyenyed, 1868, 86–88.

⁸⁴ Uo., 88.

⁸⁵ SZÁDECZKY Béla (szerk.): *I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása*, I. kötet, Budapest, M. Tud. Akadémia Könyvkiadóhivatala, 1911, 440.

⁸⁶ DIENES Dénes: *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium, 2013, 45.

ron működő kollégiumba.⁸⁷ A fokozódó protestánsüldözés időszakában tehát Erdély számos protestáns diákot és tanárt, lelkészt is befogadott. Közülük néhányuknak jelentős karriert is sikerült befutniuk új hazájukban. Mindkét professzor megbecsült teológusa lett az Erdélyi Fejedelemségnek. Pósházi János professzor például az erdélyi antikarteziánus és anticoccejánus mozgalom vezéralakja volt, a későbbi püspök, Tófeus Mihály harcostársa ebben a küzdelemben.⁸⁸ Buzinkai Mihály szintén Erdélyben maradt haláláig. Itt sikeresen beilleszkedett a társadalomba. A fejedelmi támogatáson kívül a református főurak is támogatták a kollégium mellett a professzorokat külön is. Teleki Mihály például évente 100 forintot adott a két professzornak.⁸⁹ Béli Pálról maguk a kollégium anyakönyvét vezetőik jegyezték meg, hogy „Patronus Scholae in exilio”.⁹⁰ Béli Pál a török fogságban Isztambulban kézzel írt végrendeletében is 5000 forintos alapítványt tett az enyedi és gyulafehérvári kollégiumok javára.⁹¹

A fentiek azt mutatják, hogy a két tanár megélhetése biztosított volt, sőt adományokat is kaptak. 1679-ben például a fejedelem egy házas jobbágytelket adományozott Buzinkainak és feleségének a Fejér vármegyei Magyarigenben,⁹² egy év múlva pedig Buzinkai vett ugyanott egy belső telket és egy szőlőt.⁹³

Mindkét professzor halálhíre a fejedelmi családban is beszédtema volt. Buzinkai haláláról a fejedelemasszony, Bornemissza Anna is megemlékezett a levelében, míg Pósházi halálát Buzinkai legidősebb fia tudatta levélben a fejedelemmel.⁹⁴ Az er-

⁸⁷ A protestáns iskolák elvételének folyamatáról lásd MIHALIK Béla Vilmos: A Szepesi Kamara szerepe az 1670–1674 közötti felsőmagyarországi rekatolizációban, *Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtdományok)*, 17. évfolyam, 2010/3, 255–320.

⁸⁸ SIMON József: Vésmadarak. Pósházi János és a németalföldi karteziánus viták a 17. század második felében, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 127. évfolyam, 2023/3, 279–295.

⁸⁹ SZILÁDY Áron – SZILÁGYI Sándor (szerk.): *Török-magyarkori emlékek*, VIII. kötet, Pest, Eggenberger, 1871, 18–19.

⁹⁰ HÖRCSIK i. m., 164.

⁹¹ Béli Pál végrendelete, Közli TÖRÖK István, in *Történelmi tár*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1899, 342–349, 344.

⁹² Dr. ILLÉSSY János: Buzinkai Mihályról, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 4. évfolyam, 1894/4, 452–454.

⁹³ SIMON Melinda: Egy XVII. századi erdélyi értelmiségi család könyvműveltsége, *Magyar Könyvszemle*, 114. évfolyam, 1998/1, 1–12, URL: <https://epa.oszk.hu/00000/00021/00016/0003-e5.html> Utolsó letöltés: 2025. 03. 19.

⁹⁴ Bornemissza Anna levelében úgy fogalmazott: „Igazán, édes Bátyám uram, úgy láttatik Isten a maga ecclesiájával cselekedni rész-szerint, mint a pusztában az Izrael népével: az nép hasznára való Mózeszt kiveszi a nép közül; mert édes Bátyám uram, mindez hazabeli ecclesiákra nézve, mindaz odakivaló ecclesiákra nézve Isten ő Felsége adhat ugyan, de van-e, lesz-e ilyen lelkű, tudományu Tanítója ecclesiainknak? Ő Felsége tudja. Elég az édes Bátyám uram, hogy az ecclesiabul való kiesése mind ennek a mi hazánkbeli ecclesiának, a ki sok tanítását vötte, mind az odaki valóknak, a kik magok lelkök üdvességét, nem világi dicsőséget néző indulattal óhajtották, bizony siralmára szolgálhat.” Román Nemzeti Levéltár Maros megyei igazgatóság. Teleki család levéltára. Missilisek 1099. sz.; Buzinkai György levele: „Méltóságos fejedelem, kmes urunk ! Szomorúan és valóban megkeseredett szívvel írhatjuk ngodnak mint kglmes urunknak, hogy az úr Isten ... (ekkédiglen e számkivetésnek földében a nsgtok kmes oltalmazó és tápláló szárnyai alatt nyugovó) szegény árva collegiumunkat valóban meglátogatta, mert ugyanis egyik szomorúságát más szomorúsággal megtetétzte, ugyanis ezelőtt

déli nemesség olyan református prédikátorokat is befogadott és támogatott, akik a Pozsonyba idézés elől emigráltak. A Béldi-házaspár mindkét tagja kivette a részét a menekültek megsegítéséből. Béldi Pál felesége, Vitéz Zsuzsanna maga is ezt tette. Nemcsak tehetséges fiatalok taníttatásában vett részt, de a református lelkészek felkarolásában is. A Magyarországról menekült üldözött lelkészeknek szállást és élelmet adott, sőt azok számára, akik folytatni kívánták lelkészi hivatásukat, parókiát is biztosított. Egy Szaniszlai Miklós nevű mádi lelkészt például befogadott a bethleni várukba és elérte, hogy a bodolai gyülekezet a lelkészévé válassza.⁹⁵

A protestánsok üldözésének kezdeteitől tehát egyszerre volt jelen az erdélyi református elit levelezésében, konzultációiban a katonai segítség adásának lehetősége, amit főleg Teleki Mihály szorgalmazott, a szinte mindenki által támogatott menekültek befogadása és az európai közvélemény felhívásának szándéka, ami elsősorban Bethlen János és Miklós szívügye volt. Ők ugyanis, az erdélyi elittől eltérően, általában európai kontextusban gondolkodtak, és ők látták el ilyen hírekkel az erdélyi nemességet is.⁹⁶

Egy 1672. március 14-én, szintén Telekinek írt levélből kiderül, hogy ekkorra már milyen nagy európai nyilvánossághoz juttatták el a protestánsüldözés hírét: „Azonban az szász püspökkel irattunk az lutheranus királyok, fejedelmek udvari papjainak; az mű püspökünkkel pedig az calvinista király és fejedelmek udvari praedicatorinak és az academiáknak, püspököknek, oly formán, hogy az urokat urgeálják az császár előtt való intercessióra és hogy az templomokba is könyörgések legyenek az persecutiot szenvedő magyar ecclesiáért, etc”.⁹⁷

Ezekről az erőfeszítésekről Bethlen Miklós az emlékirataiban is bőszegesen írt:

„Látván én s az atyám és más szegény magyarországi exul főrendek is, hogy a török vagy soha, vagy igen későn segíti meg, gondolkozánk így: a fejedelem küldjön követet a protestáns fejedelmekhez, hogy interponálják magokat a császárnál, és conciliálják a magyarokkal. A fejedelem ráállott volna, Bánffy Dienes is, de Teleki azt mondta: A követség igen jó volna, de igen költséges és veszedelmes. Azonban kit is tudnánk küldeni (noha tudta, hogy a fejedelem engem akar); veszedelmes, úgymond, a törökre nézve, mert azt a porta apprehendálná, és a fejedelem romlanék meg. De ebben semmi sem volt volna, mert a török a fejedelemnek megizente volt, hogy ő arra nem érkezik, s nem is bontja fel a békességet,

harmadfél esztendővel, boldog emlékezetű atyánkat közülünk magához hívá -és tiszteletes Pósházi urunk egyedül maradván, 4. maji délestei... 10 órakor az Istennek ecclesiájának nem kicsiny kárával, és szegény árva collegiumunknak soha eléggé meg nem siratható kissebbedésével hosszas számkivetését megeléglélvén közölünk ökmét elvevé,” Buzinkay Gy. tudósítja a fejedelmet Pósházy haláláról, közli SZILÁGYI Sándor, in *Történelmi tár*, Budapest, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1895, 756–757.

⁹⁵ DEÁK Farkas: *Uzoni Béldi Pál 1621–1679*, Budapest, Franklin-Társulat Könyvnyomdája, 1887, 63.

⁹⁶ Bethlen Miklós levelei, 140.

⁹⁷ Bethlen Miklós levele Bánffy Dénesnek és Teleki Mihálynak, 251.

hanem a fejedelem vagy adjon helyet az exuloknak, vagy accomodálja, a mint jobban tudja a dolgokat; hanem, mond Teleki, levelekkel próbálja ember azokat a keresztyén potentatorokat; az meglehet. Erre nézve azt végzők, hogy expedíaltassanak levelek ilyenformán: A fejedelem nevével kétféle vagy formájú: egyik a pápista fejedelmeknek, mely politicis rationibus remonstrálja a magyarországi motusokból közönségesen a keresztyénségre, és közelebb Németországra jöhető sequelákat etc.; a másik a protestáns fejedelmeknek, melyben praeter rationes politicas a religiosa ratiók is meglegyenek. Azonban a lutheránus püspök írásson maga nevével az udvari prédikátoroknak és academiáknak, az augustana confessión lévő potentatorokéhoz, a református püspök similiter a reformátusokéhoz, és mindezeket vigyék együtt a fejedelem levelével. Az elvitelére maga offerála Fleischer András egy német lutheránus officért. A fejedelem ígére száz aranyat, más senki semmit. Ebben az időben Berlinben a brandenburgi elector ex pietate et generositate tartott tisztességes fizetéssel és consiliarius titulussal egy Harsányi Jakab nevű magyar embert, aki gyermekségében sokáig a fejedelemnek praeceptor volt, osztán a portán erdélyi török-deák tolmácsnak taníttatta Rákóczi fejedelem, kinek halála után vetődött Berlinbe; tisztességes tudós ember volt. Úgy végzők, hogy ehhez vigyék az írásokat mind, és ennek mintegy sollicitatornak, az electornak pedig mint patrónusnak kössük lelkére az egész dolgot...

A fejedelem nevével én concipiáltam, expedíaltattam, mind a fejedelem és atyám reámbízáván, és azok elkészülének. A szász püspökhöz magam mentem Berethalomba talán kétszer is, az is igen jó szívvel mindent elkészíte, Kovásznai Péter református püspök, kolosvári professzor Pataki István similiter mindent. Szebenbe menék és Fleischer Andrásal elkészítők, indítók az embert, hogy menjen Kővárba Telekihez, és onnét az ő dispositiójával Máramaros és Lengyelországon Berlinbe. Még én külön írtam vala Heidelbergába Joachimus Camerarius, és több, az elector körül lévő jó uraimnak, ... Tudja Isten, ki mint viselte abban magát, az azután következett dolgok megbizonyították, hogy Teleki gátolta volt meg.⁹⁸

Bethlen Miklósnek ez utóbbi sorai jól mutatják, hogy miként használta fel az üldözött protestánsoknak nyújtandó nemzetközi segítség érdekében az egy évtizeddel korábbi peregrinációja idején kialakított kapcsolatrendszerét, még akkor is, ha Teleki Mihály és a hatására Apafi Mihály fejedelem is elsősorban más módokon képzeltek el a segítségnyújtást, és ezért akadályozták is Bethlen Miklós kezdeményezéseit.

A továbbiakban a kor erdélyi református elitjének a leveleiből azt mutatom be, hogy ezekben a nemesekben hogyan csapódott le a gyászévtized, és hogy a politikai levelekben hogyan kapott jelentős teret az erről való gondolkodás, ami végül a politikai nézeteik mellett a hitéletüket is formálta.

⁹⁸ Bethlen Miklós élete, 662–664.

Bánffy Dénes kolozsvári kapitány a pályája elején az erdélyi elit tagjai közül az egyike volt azoknak, akik a leginkább szorgalmazták a bécsi udvarral való jó viszony fenntartását. A protestánsellenes fellépések hatására azonban még az ő bizalma is megváltozott. Már 1672 január 23-án azt írta Teleki Mihálynak, akivel rokoni kapcsolatban állt,⁹⁹ hogy „az több németek ebsége elég szomorú és részünkre is rossz hírek. Onnan jót nem várhatunk, mert az ördög és papok, ha annál hívebbek volnánk is, keresztyéni vallásunkat szeretni nem engedik. Egyébiránt is, Uram, nem akarja Isten, látni való dolog az, hogy mi emberben bízassunk. Ő felsége ha akar, meg tarthat bizony mindezek között is, csak legyünk hívek s buzgók vallásunkban, megsegít Isten bizony.”¹⁰⁰ Látható tehát, hogy Bánffy Dénes számára a saját felekezeti preferenciái milyen erőteljesen árnyalták a korábbi, Bécshez fűződő viszonyát, és hogy már 1672 elejétől a református egyház iránti aggodalmát fogalmazta meg a leveleiben. Nem sokkal ezt követően, 1672. február 2-án Teleki Mihály Kővár várából Bethlen Miklósnak hosszú levelet írt, amelyben kitért a magyarországi helyzetre:

„Az közönséges dolgoknak folyása keserves minden jó léleknek. Igazán háládatlan emberekre és magok privatumát keresőkre jutott az szegény magyar nemzet és az ecclesia. Úgy kell lenni mindennek, mint Isten rendelte. Elhiszem, Isten az maga dicsőségét senkinek nem engedi, az ördög és tagjai tovább nem mehetnek annál, az míg maga bocsátja; mikor akarja, meg is szabadítja az övéit; de jaj azoknak, az kik vagy resten, vagy szinezésképpen, vagy ugyan semmire sem munkálódnak; bizony félek, ha Isten az jobbaknak nem kedvezett, minket mindenképpen ű felségétől elfordultakat végképpen el ne vessessen. Nem is tudom, mit várhatnánk jót, holott mi azt tettük fel, az Istent is megcsalhatjuk és ő felségének (az ördögnek kedveskedni akarván) nem akarunk szolgálni. Igazán bizony sem hevek, sem hidegek nem vagyunk. Az Isten könyörüljen rajtunk és adjon megtérést. De félek igen, nem sokára az rettenetes irigység, egymás után való áskálás, egymás nem szeretés, egymásnak való nem hitel, az szabados bűnben való élés miatt az Isten csudákká ne tegyen egész nemzetül bennünket. Mert úgy látom, Uram, csak járassunk az mi indulatinkban és egymáson követhessük bosszunkat, egymást rágalmazhassuk, szólhassuk, ha minden templomink egy órában oda lesznek is, egy sóhajtsáznál többet nem teszünk érte. Mi egymásnak csak akkor vagyunk baráti, ha mikor szolgálatjára szükségünk vagyon; de bezzeg ha barátunk reánk szorul, mi akkor félre rugunk. Efféle dolgokban csak az elmúlt ország gyűlésében is volt részem, kikben bizonyosságom Kegyelmed édes atyja. Elég nyomorult állapatra juttatá ugyan Isten szegény hazánkat, de bizony ugyan többet, sokkal többet cselekedhattünk volna eddig is, de cselekedhetnénk most is, ha egymást igazán szeretnők, az közjóban egymást igazán segétenők és

⁹⁹ Bánffy Dénes egy Bornemissza lányt vett feleségül, Katát, míg Teleki Mihály anyja maga is Bornemissza lány volt, Teleki Mihály anyja, Bornemissza Anna pedig Kata unokatestvére.

¹⁰⁰ TML, V. 33.

egymás értelmes szavait Isten tudja mire nem magyaráznók; azonban mikor valamelyikünk jót feltalál, azt meg nem czáfolnók. Szánom ugyan én az befutott atyafiakat és ott kin nyomorgókat, de azt semmiben hajtom; de keservesen érzem ecclesiáinknak persecutiojokat. Rettenetes, Uram, azt hallani. Tized napja tiz templomot foglaltak el Ugocsában, Beregben. (Uram Isten kelj ki dicsőséged mellett). Már erővel, fegyverrel hajtják az szegénységet, még az nemességet is sok helyen az misére. Jezabel patenseket bocsátott ki mindenütt jószágiban, úgy az fia is, kik most igen betegek voltak. Nyirbátor az templom elvétele miatt egészen elment; az legrádiaknak elei Kanisára szöktek; az ónodiak Eger vidékén tekergenek; az hajdúk is resolváltak magokat, mind elhagyják városokat. Az az híre, császár francziával, dánussal, electorokkal, svédde, lengyellel, velenczéssel örökös frigyet csinált, most készül török ellen, ki ha úgy leszen, valljon Erdélyt nem teszik-e sedes bellivé? Az németnek soha úgy nem kereshetjük kedvét, hogy barátunk legyen, sőt ha mind pápistákká leszünk is, de ő az eleitől való feltett czéljától nem recedál.”¹⁰¹

Ez a hosszú okfejtés rávilágít először is arra, hogy a kiváló református kollégiumokban nevelődött erdélyi református nemesség az egyháza üldözését Isten büntetésének tekintette, és az egész kérdést biblikus kontextusban látta, a bűnbánatra ösztönző történésként. A protestánsok üldöztetésével kapcsolatosan a legtöbb információval a levél tartalma alapján Báthory Zsófia birtokairól rendelkező Teleki, akit a protestáns erdélyi nemesség csak a Jezabel gúnynévvel illetett.¹⁰² A korábbi Rákóczi-Lorántffy birtokok területén korábban virágzó református vallást Báthory Zsófia szisztematikusan szorította vissza és számolta fel, ami különösen is fájó volt az erdélyi protestáns elit számára. Teleki szövegében azonban együtt van a Habsburg-ellenesség és a rekatolizáló erőszakkal szembeni harag.

Naláczy István, Teleki Mihály közeli barátja és a fejedelem szintén református tanácsosa 1672. február 7-én reagált a hírekre:

„Elég szomorú szívvel olvasám az Kegyelmed leveleit s igazán mondja Tofeus uram,¹⁰³ hogy az Jeremiás próféta idejebeli üdőre jutottunk; adná Isten, a vége is ne úgy legyen dolgunknak, mint az ő idejében az Izrael népének. Az úr Isten ő felsége egy vigasztaló hírt sem ad egyfelől is hallanunk, teljességgel háttal fordult

¹⁰¹ TML, V. 53–55.

¹⁰² Izebel vagy Jézabel az Ószövetségben, a Királyok első és második könyvében szereplő föníciai hercegnő, aki Akháb izraeli uralkodó felesége volt a 9. században. Az ószövetségi szövegekben rávette a férjét, mint „rossz szelleme”, hogy engedélyezze az idegen, Baal-kultuszokat. Az erdélyi nemesség a férje, II. Rákóczi György halálát követően fiával együtt katolizált Báthory Zsófiát látta ilyen Jezabelnek.

¹⁰³ Tófeus Mihály, 1665-től Apafi Mihály erdélyi fejedelem udvari lelkésze, 1679-től erdélyi református püspök. KURTA József: Tófeus Mihály (1624–1684), *Református Szemle*, 104. évfolyam, 2011/6, 651–658.; HEREPEI János: Tófeus Mihály, in KESERŰ: i. m., 75–82.

hozzánk a mi sok bűneinkért és ki szomorkodják ezeken, senki nincs; ki-ki maga privatumát keresi. Én ő nagyságának eléggé beszélem, de tudja Kegyelmed az ő nagysága természetit. Úgy látom, a veszedelem ajtónk előtt vagy, de mi arról nem sokat gondolkodunk, míg rajtunk nem esik, noha a kezdeti meg vagy, a mint a sok bizonyos jelek megmutatják; de ha egyéb jelek nem volnának is, az is elég rossz jel a mi veszedelmünkre, hogy az Isten dicsőségének gyalázatját nem fájlaljuk. Úgy látom, édes Komám uram, ha regio haszon volna benne, nem religio, bizony serényebben forgodná(n)k de én ezt ebben hagyom. Irja Kegyelmed, hogy az franczia, electorok, lengyel császárral ligát csináltak volna. Nem lehetetlen, mert mikor az Izrael népe veszni tért és az Isten megvetette őket, mennyi nemzetség egyezett meg veszedelmekre. Noha urunk ő nagysága nem hiszi, hogy az franczia megegyezne az némettel, de akár egyezzen, akár nem, elég veszedelem vagy vallásunkon és nemzetünkön. Azok nyavalyások eleget szenvednek, úgy látom, az igaz evangyeliumi tudományért. Szánja meg Isten őket és keljen ki dicsősége mellett. Egyebet ezekről mit tudjak írni? úgy kell lenni, mint Isten elrendelte.”¹⁰⁴

Bánffy Dénes, mint a kortársai többsége, maga is a személyes hite szintjén élte meg a történeteket. Teleki Mihálynak 1672. február 7-én írta Gyaluból: „az mi keresztyén vallásunk ellen kötözgetnek s egyszersmind félő, az mi bűneinkért Isten ennél is jobban reánk ne bocsássa őket; mindazáltal csak addig mehetnek, míg Isten bocsátja... kit is szent fiáért cselekedjék. Az persecutio elég keserves; úgy kell lenni, mint Isten elrendelte...”¹⁰⁵

Teleki Mihály, aki szoros kapcsolatban állt a hegyaljai bujdosókkal, sok hírral látta el az erdélyieket. Kapy Gábornak 1672 februárjában írta: „Az templomok elfoglalásáról nem írok egyebet, tudom azt, hogy Eperjesen sollicitáljuk vala azt is, az kire válaszunk az lün: non est praesentis fori. Ha Isten bűneinkért reánk bocsátotta is ez iránt való látogatását, mikor megelégtli, anyaszentegyháza szenvedésit meg is orvosolja.”¹⁰⁶ Egy másik levelében ugyanekkor már a bűnbánatra fókuszált:

„Az mi az lelkiekben való megbántódását illeti az evangelicus statusnak, az nekünk is mindnyájan keservesebb, nehéz is elfelejteni; de tudván minden látogatásokat Istentől származni az emberekre, úgy most is Istenre bizzuk igaz igyinket, az mikor megelégtli bűneinkért méltán reánk bocsátott látogatásit, meg is orvosolja nyavalyáinkat, (az emberektől nem érdemlett) szenyvedésinket elveszi rólunk. Abban való orvoslást nem is látok, hogy lehessen emberektől, mert az kik (az diplomákra megeskütt ő felsége ígreti ellen) ő felségével azokat cselekedtették eddig is, tovább is azon igyekezetek mellől el nem állanak, hanem az míg

¹⁰⁴ TML, V. 59–61.

¹⁰⁵ TML, V. 61.

¹⁰⁶ TML, V. 74.

Isten elő bocsátja, progrediálnak. Úgy kell lenni minden dolgoknak, az mint az Isten rendelte, mert hogy az Isten bocsátotta reánk, papjainkra, scholáinkra az üldöztetést, úgy azon Isten el is fordíthatja rólunk, lévén sok módjai az megszabadításban és az mikor az szabadításnak idejét el akarja hozni, mint az régi időkben sokszor igaz anyaszentegyházát, az maga választottit megszabadította kicsiny erők által, úgy most is talál Mózeszt, Dávidot, Jeftét, Gedeont. Ugyanis miénk az vétek, mi érdemeljük meg az büntetést is. Ha az emberek vétettek is királyok ellen, de az templomok, scholák nem vétettek volt.”¹⁰⁷

A támogatás mértékében ugyanakkor nem értettek egyet a főurak. A többség gondolataiban megjelent az erdélyi reformátusság féltése, és több főúr, így Bánffy Dénes is, óvatosságra intett. 1672. március 3-án azt írta Teleki Mihálynak Gyaluból: „senki ő kegyelmek közül az magyar nemzet és abban levő Isten anyaszentegyháza keserves szenvedését jobban nem sajnálhatja, kire nézve arra is kell czéloznom, hogy végképpen és bolondul el ne vesszessük se az országot, sem az religiot. Isten mikor elrendelte, eljű az szabadítás és annak módja is. Ezeket in confidentia írom Kegyelmednek.”¹⁰⁸ Bánffy tehát a legkevesebb aktivitást javasolta, míg Bethlen Jánosék a nemzetközi fórumokon való fellépést és a menekültek befogadását, támogatását. Teleki Mihály a bujdosók katonai támogatását is elképzelhetőnek tartotta, sőt egyre szorosabbra fűzte a szálakat a Thököly István mellett felkelt protestáns köznemesi körrel. Ezt Bánffy Dénes határozottan ellenezte. 1672. március 6-i levele szerint: „A magyarországi atyafiak dolgárúl vékony tetszésemet Kegyelmednek Gyaluból megírtam, magának is Petróczi uramnak megmondottam. Én most is egyebet nem írok, abban ő kegyelmekkel egyet nem értek, sem mellettek bizony nem leszek. Kegyelmedet is kérem, ettől, ha magának s gyermekinek örökös kárt s hazájának, nemzetének veszedelmet nem kivan szerzeni, legyen immunis.”¹⁰⁹ A nemzetközi közvélemény értesítése, a levelek küldése is több főúri levélben megjelent, innen is tudjuk Bethlen Miklós emlékiratai mellett, hogy a kezdeti lelkesedést több elbizonytalanodás követte ebben a kérdésben is. 1672. március 16-án Apafi Mihály fejedelem írta Teleki Mihálynak, hogy „Azonban akarók Kegyelmednek értésére adni, az electoroknak szóló leveleinket Bethlen Miklós uram által azoknak elvitelére rendeltett embernek útiköltségével együtt szebeni királybíró hívünk kezéhez küldöttük, hogy ő kegyelme mentül hamarébb jó instructioval expediálhassa.”¹¹⁰ A tervről sokan tudhattak, mert másnap Székely László fejedelmi főpostamester¹¹¹ tudakozódott róla Telekitől: „Kassaitúl tudakoztam, ha Kegyelmed parancsolatja szerint az leveleket megvitte-e? Azt mondja, hogy mind az püspöknek s mind más helyekre, az hová Kegyelmed küldött.”¹¹² Mindezek ellenére

¹⁰⁷ TML, V. 86.

¹⁰⁸ TML, V. 100.

¹⁰⁹ TML, V. 103.

¹¹⁰ TML, V. 117.

¹¹¹ LÁZÁR: i. m., 67.

¹¹² TML, V. 119.

még április elején is még vívódtak a levelek tartalmán, mert Bánffy Dénes úgy tudta: „Az keresztyén electorokhoz és fejedelmekhez való expeditiók formája és stílusa veszedelmes volt, ha intercipiáltatott volna. Variáltatott sokban és már expediáltatik.”¹¹³ A folyamatos bizonytalanság azonban továbbra is megmaradt a tekintetben, hogy vajon az Erdélyi Fejedelemség és maga Apafi hivatalos levelet írjon-e Európa protestáns vezetőinek, ezt mutatja legalábbis Székely László két, egymást követő levele is: „Az electorok leveleit újobban corrigálta Bethlen János uram urunk ű nagysága parancsolatjából s az tanács urak tetszésekből”.¹¹⁴ Ezeket a sorokat Székely április hatodikán írta, de még majd két hét múlva is egy új korrekcióról írt, április 18-án: „Az electorok leveleit újobban corrigálták volt, de úgy sem tetszett urunknak, hanem most újobban corrigáltatni akarja ű nagysága; a miben marad, Kegyelmednek egy párt benne el küldök, ha elkészülnek s akkor bővebben is írok Kegyelmednek.”¹¹⁵

Teleki Mihály 1672 tavaszán újabb híreket kapott Báthory Zsófia egyre erőteljesebb protestánsellenes akcióiról: „szánom az ecclesiákat, scholákat. Oh oh oh Isten, meddig haragszol még reánk. Bányán ez héten vallatták az bányaiaikat. Ott is el akarják az templomot, scholát foglalni. Lelkem Uram, ha már nem szabad, nem is akarunk az német ellen cselekedni, akár csak csináljuk barátunkká, ne legyünk úgy, mint az ki az semmi szigetében lakik és minden felől a sulykot ne várjuk az fejünkre. Tarpaiak szegények legvitézebbek voltak. Ők Jezabelnek szemében mondták, hogy ha (nem ül) mellette az páternek, bizony megölik. Már megvállik, mint maradhatnak.”¹¹⁶

Az üldözések fokozódásával Teleki az ügynökei révén is tájékozódott az eseményekről. Baksa István Debrecenből írta neki szeptemberben: „E szegény magyar nemzetnek nyomorúsága naponként öregbül, mert a hazájokból kiűzettek reménségekben csüggednek és sokan a hihetetlenség miatt elhagyott házokhoz s javok mellé sokaknak nem lévén mivel élni mennek oda is a nyomorúságra. Mert ez elmúlt napokban egy gömör-vármegyei Dobsinán lakozó Csakó János nevű kereskedő ember itten lévén, bizonyossan mondotta, mint szemmel látott dolgot, Teököly Sigmond uramnak egy mázsa aranyát, sok ezüstöt, mind külső-belső értéket elvevén, magát elbocsátták; a szerint Máriási Imre uramat is. Szepesvármegyéből a praedicatorokat 6 mértföldnyire kisírték a vármegyéből ki. Poson tájáról is jött egy deák, az is beszél, ottan az gazdagabb evangélicusoknak, ha pápistává lesznek is, javokat elveszik, magoknak, hogy pápistává löttek, lakások ott engedtetik.”¹¹⁷ Látható tehát, hogy az erdélyi református elit szinte napra pontos információkkal rendelkezett a protestánsüldözés fokozódásával kapcsolatosan. Az 1674-es évben pedig, amikor végül megszületett a lelkészeket és tanítókat sújtó ítélet, több forrásból is értesültek róla. Teleki Mihály már 1674. március 2-án értesítette Apafi Mihály fejedelmet: „Ide ki az

¹¹³ TML, V. 152.

¹¹⁴ TML, V. 157.

¹¹⁵ TML, V. 180.

¹¹⁶ TML, V. 144.

¹¹⁷ TML, VI. 503–504.

papokat citálják, kit Nagyságodnak elküldtem.”¹¹⁸ Noha csak március 5-én idéztek több mint hétszáz protestáns lelkészt és tanítót a Pozsonyban felállított különbíró-ság elé, Teleki Mihály ennek már 2-án a hírét vette, és nem sokkal később, március 12-én Béldi Pálnak is pontos információi voltak erről: „Szomorú hír az papok evocatioja; hihető (ha igaz az luteranus papok exulálása Posonban) ez is azt követi, kit Isten gátoljan meg.”¹¹⁹ Az ítélet és a gályarabság hírei is eljutottak Erdélybe, ahogyan többek között 1675. október 28-án Baksa István írta Telekinek: „Kazinczi Péter Patakon comediában tétette ki a mi bujdosó, fogoly és a gályán nyomorúságot szenvedő praedicatorinkat és a szent ministeriumot, csufolván vallásunkat, Istenünket, kit azért cselekedett, pápistaságát mutatta s erősítette vele; mert a császár Demeter nevű kastélyát Sáros vármegyében, ki a szegény Bocskay Istváné volt, és az én falumat Duplint neki adta nem jámbor szolgálatjáért, hanem árultatásáért. Nem volt a magyar hazának és urának nagyobb árulója nálánál.”¹²⁰

Összegezve elmondható, hogy az Erdélyi Fejedelemség református elitje nemcsak naprakészen követte a gyászévtized eseményeit, de egyrészt részese volt Bethlen János és Miklós révén már a hatvanas évek mozgalmának is, másrészt pedig számos úton igyekezett segítséget nyújtani a magyarországi evangélikusoknak és főképpen reformátusoknak. Egyrészt befogadták és támogatták a menekülteket, lelkészeket, a pataki kollégiumot és a protestáns nemesség Erdélybe menekülő tagjait is, másrészt igyekeztek Európa figyelmét is felhívni a történetekre. A hivatalos, egész Erdélyt képviselő levelet végül nem sikerült Európa koronás főihez abban a formában eljuttatni, ahogyan azt Bethlen Miklósék szerették volna, de maga Bethlen Miklós mégis az egész nemzetközi protestáns kapcsolati hálóját megmozgatta a levelei által. Emellett Teleki Mihály vezetésével a katonai segítségadás megszervezését is elkezdték azáltal, hogy Teleki igyekezett a bujdosók élére állni. Mindezek fölött pedig a politikai leveleket át- meg átjárta a protestánsüldözés kapcsán megjelenő bűnbánat, önvizsgálat. A református elit tagjai közül sokan helyezték bibliai, teológiai kontextusba az eseményeket és igyekeztek értelmezni azokat a hitük által. A gyászévtized történései számos síkon hatással voltak az erdélyi reformátusokra, személyes és közösségi életükre. Ezeket a hatásokat a további egodokumentumok bevonásával még további szintekre is érdemes kiterjeszteni.

The impact of the extraordinary court of Pressburg in Transylvania – News and refugees

The study deals with a question that has not yet been addressed in research. It attempts to investigate how the persecution of Protestants in Hungary, which began in 1671, appears in the correspondence and other documents of the Reformed elite of

¹¹⁸ TML, VI. 570.

¹¹⁹ TML, VI. 574.

¹²⁰ TML, VII. 72–73.

the Principality of Transylvania. It also aims to answer the question of how the Reformed nobility of Transylvania tried to help the persecuted Protestants in Hungary. The results of previous research indicate that the Transylvanian Reformed were aware of what was happening and tried to help in various ways. On the one hand, they took in persecuted refugees; on the other, they drew international attention to the events and in some cases even supported the provision of military aid.

Keywords: emergency justice, galley slaves, Transylvania, Reformed elite, correspondence

A pozsonyi véstörvényszék hatása Erdélyben – Hírek és menekültek

A tanulmány eddig a kutatás által nem vizsgált kérdést feszeget. Azt igyekszik feltárni, hogy az Erdélyi Fejedelemség református elitjének levelezésében, egyéb egodokumentumaiban hogyan jelenik meg az 1671-ben kezdődött magyarországi protestánsüldözés. Emellett arra is választ keres, hogy milyen módokon próbált Erdély református nemessége segítséget nyújtani az üldözött magyarországi protestánsoknak. A kutatás eddigi eredményei alapján az erdélyi reformátusoknak naprakész ismereteik voltak a történelekről és több módon is igyekeztek segíteni. Egyrészt üldözött menekülteket fogadtak be, másrészt felhívták a nemzetközi közvélemény figyelmét az eseményekre, és némelyek a katonai segítség adását is támogatták.

Kulcsszavak: véstörvényszék, gályarabok, Erdély, református elit, levelezés